

Úvod do studia středověku 1a

Rozdělení středověkých písemných pramenů

Dějepisectví (historiografie)

Legends (hagiografie)

Diplomatické prameny (listiny, listy, akty)

Právní (normativní) prameny ve vlastním slova smyslu

Správní a hospodářské prameny (aktový materiál, účty, soupisy půdy, povinností, berní registra)

Teologické a vědecké spisy

„Krásná“ literatura (epické písně, romány, fiktivní dopisy a vyprávění)

1. Dějepisectví

Středověk – v raném a zčásti i vrcholném středověku se vzdělání omezuje na řeholníky a příslušníky kléru (*litterati*), takže se termíny *litterati* a klerikové (*clerici*) stávají fakticky synonymy. *Litteratus* ovšem může pouze znamenat, že dotyčný umí číst, nikoli psát. Teprve v závěru vrcholného středověku a v pozdním středověku je vzdělávací monopol církevních osob prolomen a vzdělání se šíří především v měšťanských kruzích i mezi příslušníky šlechty a také v některých oblastech mezi venkovským obyvatelstvem (Itálie, jižní Francie, ale také husitské Čechy). Svůj význam zde sehrávají také univerzity, které procházejí v pozdním středověku svým rozkvětem. Středověké prameny jsou ve středověku **vytvářeny kleriky a mnichy latinsky pro vzdělané publikum.**

Středověké prameny ve své převážné části nevytvářejí komplexní a reprezentativní obraz doby a společnosti, nýbrž pouze podávají pohled dobového kléru, tj. svých autorů, kteří jsou buď členy klášterů nebo kapitul. Zároveň se v díle mohou odrazit některé další vazby, z nichž zdůrazněme: charakter vlastní instituce, tj. kapituly nebo kláštera (vztah k zakladateli, rivalita s jiným ústavem atd.), tehdejší dobu s určitými událostmi a představami, konkrétní geografický prostor (hledisko vývoje osídlení, sousedství s jinými etniky a státy) a konečně společenský stav a původ autora (příslušník vysoké šlechty mívá jiný náhled než autor pocházející z ministeriální šlechty nebo měšťanstva).

Opět zčásti již ve vrcholném a především v pozdním středověku vstupují do hry národní jazyky, které se nejdříve prosadily v „lehčích“ žánrech (rytířský epos, písně všeho druhu), aby pak ovládli i historiografická díla a nakonec pronikly i do teologie. V hodnocení středověkého díla historik nezkoumá pouze autora, ale také publikum, pro něž bylo to které dílo určeno.

Definice: K dějepisectví (historiografii) se počítají takové spisy, které jsou vytvořeny za účelem historické paměti (memoria), tj. aby poučily současníky a (nebo) následné generace o minulosti a (nebo) o současnosti.

Dříve se za dějepisectví považovaly jen historické prameny ve vlastním slova smyslu jakožto „nosiče historické informace“, přičemž termín „historický“ se úzce vztahoval jen na tehdejší politické chápání dějin. Hovořilo se o vyprávěcích pramenech v protikladu k dokumentům (listinám a aktům), dnes však označení „vyprávěcí“ ztratilo svoji vyhraněnost, když k této skupině přiřazujeme jak středověké historie, vyprávění o událostech (*narratio rerum gestarum*), tak jednoduché katalogy panovníků bez narativního prvku.

Podle způsobu zpracování se někdy středověké historiografické prameny dělí na základě systému, který má svůj počátek u ve 12. století u Gervasia z Canterbury na:

- chronografie (*chronographia*), které zdůrazňují lineárně chronologický průběh a dbají na exaktní chronologické seřazení událostí
- historiografie (*historiographia*) kladoucí důraz na slovní zobrazení a obsahovou úpravu popisovaných událostí.

Podle obsahu lze stanovit dvě základní formy: dějiny minulosti (jde o kompilace založené na starších předlohách) a dějiny současnosti či soudobé dějiny, které jsou krom písemných pramenů postaveny alespoň na částečné osobní zkušenosti a pozorování autora.

1. 1. Letopisy (anály)

Krátké, chronologicky seřazené zápisy k jednotlivým létům podle inkarnačního datování, vedené často několika generacemi zpravidla anonymních autorů obvykle v jedné instituci (kláštere, kapitule). Jeden z výkladů říká, že vznikly z marginálních záznamů na velikonočních tabulkách na britských ostrovech v 6. století. Jako vzor mohly sloužit i antické seznamy konzulů nebo analisticky vedená světová kronika Eusebia-Hieronyma.

Cílem análů je v první řadě přinést důležitá historická data. Jejich cena spočívá často v tom, že jde o soudobé, s událostmi v podstatě současné záznamy. Jde o jednoduchou formu, která se často zaměřuje na lokální události a nezdíká na přírodní úkazy a katastrofy.

1. 2. Kroniky

Kroniky jsou složitější útvary, které mohou být na jedné straně pojaty jako důkladněji a obsáhleji provedené anály, na druhé straně však mají své kořeny v pozdní antice. Jsou sepsány obvykle od jednoho či několika málo autorů. Nesdělují jen data, ale také souvislosti, a kladou důraz na slovní podobu. Letopisné schéma se užívá i u kronik, běžné však je i členění na knihy a kapitoly (často s názvem či zhuštěným obsahem). V principu je však chronologické členění pro kroniky charakteristické, vždyť Isidor ze Sevilly překládá slovo *chronicon* latinským *series temporum*.

Někteří historikové odlišují od kronik tzv. historie, neexistuje v tom však jednota. Někdy se tak označují královské a říšské dějiny v protikladu ke světovým kronikám, jindy soudobé dějiny v protikladu k popsání minulosti.

a) Světové kroniky

Chtějí zprostředkovat čtenáři dějiny od počátku světa do současnosti. Počínají obvykle stvořením světa (v některých případech ! pouze narozením Ježíše Krista), jejich základním pramenem je bible. Obvykle vycházejí z Božího plánu spasení, jsou členěny na šest období lidstva vycházejících z šesti dnů stvoření nebo na čtyři knihy podle čtyř světových říší (babylónské, médsko-perské, řecké a římské), což vychází z Nebúkadnezarova snu v knize Daniel. Čím blíže je autor současnosti, tím méně je kronika světovou, neboť nedostatek pramenů z okolního světa jej nutí pouze popisovat děje v dostupné, přehledné oblasti. Světové kroniky nicméně zdůrazňují kontinuitu a jsou četné v oblasti s imperiální tradicí, tj. především v Německu a Anglii.

Z autorů lze jmenovat Isidora ze Sevilly, Bedu Ctihodného, Fréchalfa z Lisieux, Regina z Prümü, Frutolfa z Michelsbergu, Sigeberta z Gembloux, Ottu z Freisingu, Vincence z Beauvais, Martina z Opavy, Rogera z Wenderoveru a Matouše Pařížského (Mathew Paris). V Německu se tradice obnovila za humanismu, kde je čelným zástupcem Hartmann Schedel se svojí tištěnou světovou kronikou.

b) Říšské kroniky (kroniky království)

Přechod mezi světovými a říšskými kronikami je plynulý. V samotné říši jsou však zřídka.

Autoři: Flodoard z Remeše, Raoul Glaber, Grandes chroniques de France, Simeon of Durham, William of Malmesbury, Roger of Howden.

c) Národní kroniky

Sledují dějiny jednoho středověkého národa od jeho počátku, tj. hledají původ (*origines*), někdy se proto označují jako *origines gentium*. Do této skupiny se řadí velká díla středověku: Cassiodor a Jordanes o Ostrogótech, Řehoš Tourský o Francích, Pavel Diákon o Langobardech, Widukind z Korveje o Sasech, Dudo ze St. Quentin o Normanech v Normandii, Kosmas o Čechách, Gall Anonym o Polácích, Saxo Grammaticus o Dánech, Gerald Cambrijský o Walesanech, Helmold z Bosau a Arnold z Lübecku o pobaltských Slovanéch.

d) Kroniky biskupství a klášterní a řádové kroniky

Kroniky sepsané na nižší úrovni, než ty, o nichž se zatím hovořilo. Cílem je vylíčení dějin biskupství nebo kláštera, obvykle se zesílením výkladu o okolnostech založení. Např. Dějiny biskupů z Met Pavla Diákona, dějiny remešského biskupství od Flodoarda, dějiny Brém od Adama Brémského, kronika Dětmara z Merseburgu, Ratpertovy dějiny kláštera St. Gallen.

e) Gesta

Kroniky království, biskupství nebo klášterů, které uvádějí v chronologické řadě dějiny jejich představitelů od počátku do současnosti. Je kladen důraz na popsání života a činů osob. Někdy jde ovšem přímo o samotné biografie jednotlivých osob (Festa Frederici Otty z Freisingu a Rahewina).

f) Dynastické a zemské kroniky, genealogie

Kroniky jednotlivých rodů (hrabata z Anjou, Genealogia Welforum), případně kroniky sepsované ze zemského zřetele v pozdním středověku (Ebendorferova Chronica Austriae, částečně kronika Jana z Viktringu).

g) Městské kroniky

Rozšířeny zejména v Itálii od 12. století, zpočátku mají kořeny v kronikách psaných s ohledem na pána města, resp. kronikách biskupství, později jasný projev uvědomujícího se vědomí měšťanstva.

h) Válečné kroniky a kroniky křížových výprav

Jde o kroniky, které mají za úkol podat průběh války nezřídka s oslavou vítěze, resp. popsat válečné tažení, kterýžto typ se nejvíce rozvinul v souvislosti s křížovými výpravami. Příklady: Fulcher ze Chartres, Guibert z Nogentu, Albert von Aachen, Vilém z Tyru, Jakub z Vitry, Geoffroi de Villehardouin,

1. 3. Jiné formy dějepisectví

a) biografie a autobiografie

Vycházejí z antické tradice, klasickým případem je Einhardova Vita Caroli Magni. Z autobiografií např. Vita Caroli, která ale přesahuje do dalšího žánru. Specifickou ukázkou je Frauendienst Ulricha von Lichtenstein, která je ve verši a staré němčině.

b) cestovní zprávy

Poutní a obchodní cesty, diplomatické cesty, popisy světa a cizích krajů – Anonymi Descriptio Europae Orientalis; cesty k Mongolům – Giovanni di Piano Carpini, Oldřich z Pordennone, Marko Polo, cesty do Jeruzaléma – Egeria, Theodorich, Jan z Würzburgu, ruský igumen Daniil, Petr Rinfleisch z Vratislavi, diplomat Guillebert de Lannoy, Bertrandon de la Broquière, Jan Hasištejnský z Lobkovic aj.

c) *sbírky exemplar a knížecí zrcadla*

Jejich účelem je podání vzorů a rad pro budoucí vládce: *Policraticus* Jana ze Salisbury, *De regno ad regem Cypri* Tomáše Akvinského a Tolomeje z Luccy atd.

2. Legendy (hagiografie)

Pojem hagiografie (*hagios*=svatý, *grafein*=psát) označuje všechny spisy, které se zabývají životem a činy světců. Jde o svým původem výhradně křesťanský druh pramene, který souvisí s úctou svatých a relikvií. Jde o vůbec největší skupinu středověkých vyprávěcích pramenů: známá je především *Legenda aurea* dominikána a pozdějšího janovského arcibiskupa Jakuba z Voragine; do češtiny byla přeložena již po polovině 14. století. *Acta sanctorum* obsahují na 4000 životů 2500 světců. Specifický druh pramene, jehož primárním záměrem není podat zprávu o tom, co bylo, co se stalo, nýbrž oslavit příslušného světce.

- 1) Vita
- 2) Passio
- 3) Miracula
- 4) Translatio

3. Právní prameny

- a) Diplomatické prameny
- b) Světské zákonodárství, zákoníky (sbírky zákonů)
- c) Kapituláře
- d) Církevní právní prameny

3. 1. Diplomatické prameny

Listiny

Definice: Listinou rozumíme v jisté formě sestavenou, ověřenou a proto závaznou písemnost, která zachycuje právní pořízení.

nebo:

Listina je každá taková písemnost podle určitých (přítom různých) pravidel upravená, která je určena k tomu, aby vydala svědectví o nějakém počínu právní povahy. (J. Šebánek)

Ve středověku se označuje různými slovy: *diploma*, *privilegium*, *charta*, *littera*, *pagina*, *scriptum*, *praeceptum*.

Dochování:

A. Originál – prvotní vyhotovení, které vzniklo s vůlí a vědomím vydavatele písemnosti. Středověké označení zní „autographum“, „autenticum“, případně i „chirographum“.

B. Koncept – je předstupněm originálu, někdy může za koncept sloužit i formulář.

C. Opis –

a) ověřený

a) neověřený

Ověřené opisy jsou upraveny tak, aby nahrazovaly originál; mohou být samy o sobě nebo spojeny s potvrzením (renovací) příslušné písemnosti.

Prosté ověřené opisy vyhotovovaly v Itálii a od 14. století i za Alpami veřejní notáři, od 12. století také činitelé, kteří disponovali tzv. autentickou pečeti (v Uhrách *loci credibiles*). Ověřené písemnosti se říká vidimus (od slovesa vidimus=viděli jsme), textu obsažené písemnosti transumpt. Jindy se vidimus říká ověřenému opisu s plným textem původní písemnosti, transumpt ověřenému opisu s pouhým volněji podaným obsahem původní písemnosti.

Podle vydavatele:

- papežské listiny, odtud papežská diplomatika
- císařské a královské listiny
- soukromé listiny

- **Mandáty** jsou písemnosti, jimiž je udělován nějaký rozkaz, mají obvykle jen dočasnou platnost. Mají obvykle, stejně jako listiny, otevřenou formu.

- **Listy** na rozdíl od listin a mandátů obsahují prostá sdělení, jsou obvykle v uzavřené formě. ve středověku lze nalézt listy autentické i listy fingoané, které jsou přisuzovány významným osobnostem nebo referují o novotách a dalších skutečnostech s očekáváním motivačního účinku.

- **Formuláře** jsou vzory pro skladbu listin. Formulářové sbírky se obvykle skládají dílem ze skutečných, dílem z fiktivních listin a listů, přičemž i ve formulářích založených na skutečných kusech jsou často změněna jména míst a osob. Formulářové sbírky poskytují dobrý přehled o činnosti té které kanceláře a právních zvyklostech doby.

- **Úřední akta** jsou písemné záznamy vzniklé z přípravných právních jednání vedoucích ke vzniku listiny nebo mandátu.

- **Úřední knihy:** 1) pro vnitřní potřebu, b) pro vnější potřebu.
 - a. Kopiaře. Do nich jsou opisovány zpravidla v plném textu listiny či jiné písemnosti (pomocné knihy pro vnitřní potřebu).
 - b. Knihy tradiční se vyvinuly z kopiařů a obsahují především darovací a směnné listiny, u církevních ústavů často kombinované se záznamy o vzpomínkách na dobrodince.
 - c. Registra, do kterých je na rozdíl od kopiařů zapisován vydaný materiál. Registra papežská jsou vydána prakticky od přelomu 12. a 13. století s přestávkami do roku 1378.
 - d. Pomocné kancelářské knihy: uchovávají materiál jen ve formě registové.

- e. Urbáře jsou zpravidla v knižní formě sestavené soupisy důchodů nebo platů a povinností odváděných z venkovského hospodaření vrchnostem.
- f. Knihy veřejných notářů – knihy vzniklé pro vnější potřebu, jež mohly nahradit vydávání jednotlivých listin.
- g. Knihy městské, knihy gruntovní, zemské desky.
 - Knihy městské mohou být několikerého druhu, např. knihy pamětní (bez obligatorní funkce), knihy právní a soudní (knihy černé či smolné), berní rejstříky.
 - Knihy gruntovní (pozemkové) sloužily k zaznamenávání právních poměrů jednotlivých vesnických poddanských nemovitostí, zvláštní skupinou jsou knihy horenské, zaznamenávající převody vinohradů.
 - Zemské desky sloužily svobodným osobám pro evidenci alodního (svobodného) majetku v zemi.
- h. Formulářové sbírky.

Skladba listiny (problematika se v zásadě probírá v pomocných vědách historických, zde jsou uvedeny jen důležité části v heslech bez bližšího vysvětlení)

I. Protokol

1. invokace (úvodní vzývání Boha)
2. intitulace s formulí devoční
3. adresa neboli inskripce se salutací

II. Text (Kontext)

4. arenga (proemium, exordium)
5. promulgace (publikace, notifikace)
6. narace – intervenienti, petitoři
7. dispozice s formulí pertinenční
8. sankce – (benedikce, kominace)
9. koroborace

III. Eschatokol

10. subskripce (rekognice)
11. datace
12. aprekace (závěrečné vzývání Boha)

3.2 Světské zákonodárství, zákoníky (sbírky zákonů)

Ve středověku panuje tzv. právní partikularismus. Jednotlivá středověká etnika či skupiny obyvatel se řídí různým právem, které tak vlastně existuje vedle sebe (práva národní či zemská, ze kterých později vyrůstají práva městská, a některá specifická práva jako horní, horenské, lesní apod.). Důležité je ale i římské právo, které postupně ovlivňuje další práva. Jako celek se nazývá *Codex Iuris Civilis* a jeho nejdůležitějšími součástmi jsou *Codex Iustinianus*, který byl sestaven za východořímského císaře Justiniána I. (529-534), *Digesta seu Pandectae* (533) a *Institutiones seu Elementa* (533). Od 11. století se Justiniánovy zákoníky začaly studovat i na italských školách, především boloňské univerzitě, a ovlivnily

středověké římské právo. Právní vývoj v Byzantské říši pak pokračoval odděleně, např. *Nomokánon*, sbírka církevních i světských předpisů přeložená za Konstantina a Metoděje do staroslověnštiny, *Ekloga*, která ovlivnila *Zakon sudnyj ljudem*, novátorský *Procheiron* a *Basiliky* atd.

V 5.-9. století se formovaly tzv. barbarské zákoníky, které zachycovaly právo jednotlivých středověkých germánských národů, které ovládly části Západořímské říše, tu s větším, tu menším vlivem římského práva. Jejich písemné zachycení však vesměs pochází až z doby Karla Velikého. Jsou vesměs psané primitivní latinou a užívají v hojné míře pokuty (*wergeld*), což je běžné i v pozdějším středověku.

Nejnámější jsou vizigótský Eurichův kodex (*Codex Euricianus*), langobardský Rothariho edikt a především *Lex Salica*, zákoník sálských Franků, který se ve Francii používal až do pozdního středověku a byl instrumentalizován např. v počátku stoleté války ve věci nástupnictví na trůnu. Románské obyvatelstvo se řídilo na území ovládaném Germány zákoníky, které vycházely ze římského práva, např. *Pactus legis Salicae*, Alarichův breviář (*Breviarium Alarici, Lex Romanae Visigothorum*) či Theodorichův edikt, který v sobě měl jen minimum germánských prvků a řídili se jím Ostrogóti i Římané.

V římsko-německé říši jsou vytvářeny ve 13. století sbírky zemského práva. Pozor, nejde o zákonodárnou iniciativu panovníka, ale spíše o právní pomůcky. Asi nejznámějším je *Sachsenspiegel*, který sepsal Eike von Repgow kolem roku 1225, jenž původně latinský text sám přeložil do dolnoněmčiny. Podle tohoto vzoru vznikl kolem roku 1275 v Augsburgu *Deutschenspiegel* a později s ním příbuzný *Schwabenspiegel*.

V Čechách a na Moravě panuje až do 13. století zemské obyčejové či zvykové právo, které nalézají na zemských sněmech/soudech nazývaných také kolokvii urození mužové za předsednictví knížete. Za nejstarší právní památku se považují tzv. *Břetislavova či hnězdenská dekreta* vyhlášená roku 1039 na tažení do Polska ve Hnězdně, která zachycuje kronikář Kosmas; jejich verifika je však sporná. Naproti tomu Statuta Konráda Oty vyhlášená roku 1189 na sněmu v Sadské byla pouhou regulací domácí zvykového (zemského) práva. Jiná statuta českých knížat či králů, na rozdíl od sousedních Uher, známa nejsou (krom jednoho formuláře na jméno Přemysla Otakara II.). Nalézání zemského práva urozenými trvá i v dalších stoletích, zemskému právu ale začínají konkurovat práva městská, jejichž základní principy přinášejí němečtí kolonisté. Jih obou zemí je pod vlivem práv jihoněmeckých, sever pak nachází své vzory v právech města Magdeburku, kam se také často přímo odvolává. Ve městech vznikají díky činnosti městských písařů právní příručky, které nejenže shrnují práva a privilegia udělená na základě iniciativ městských reprezentací panovníky, ale evidují také nálezy městských rad vyššího stupně v oblasti práva trestního, majetkového i rodinného. Dobrý příklad představuje *Právní kniha města Brna* z poloviny 14. století, kterou sestavil písař Jan.

Zemské právo se rozvíjí i nadále a je nalézáno na zemských soudech. Postupně se stává právem elitních vrstev, tj. šlechty, zatímco poddaní jsou souzeni podle práv městských. Pokus o kodifikaci zemského práva se nezdaří právě pro odpor šlechty ani králi Václavu II., ani jeho vnukovi Karlu IV. (pokus o prosazení zákoníku *Maiestas Carolina*). Již ve 14. století se však zjevují příručky zemského práva. V Čechách *Kniha starého pána z Rožmberka*, která si hodně všímá procesních momentů v jednání zemského soudu, dále *Řád práva zemského (Ordo iudicii terre)* a konečně Ondřeje z Dubé *Zemské práva česká*. Na Moravě je to až ve druhé polovině 15. století *Kniha Tovačovská*, dílo dlouholetého zemského soudce Ctibora Tovačovského z Cimburka, a na ní závislá *Kniha Drnovská*.

Je nutné zmínit také lenní právo, které regulovalo vztahy suveréna a leníků. U nás se nejvíce rozvinulo na dvoře olomouckých biskup. Sice se zřejmě odvíjelo od lenního práva magdeburského biskupství, nalezlo však nakonec vlastní podobu.

3.3 Kapituláře

V období Karlovské říše se objevují tzv. kapituláře, vlastně nařízení panovníka, která svým způsobem náleží také k zákonodárství. Měla totiž za úkol obyvatelstvo seznamovat se zákonodárnými nebo administrativními úpravami. Jsou důležitým pramenem k sociálním dějinám, obsahují zpravidla jak světská, tak církevní nařízení. Jejich vrchol spadá do doby vlády Karla Velikého a Ludvíka Zbožného.

3.4 Církevní právní prameny

Základem je kodex kanonického práva (*Corpus iuris canonici*), který vznikl postupně v průběhu několika století. První knihou, která vznikla kolem roku 1140, je Graciánův dekret (*Decretum Gratiani*). Nešlo však o právní kodifikaci, nýbrž soukromou sbírku, vlastně kompilaci, která ale na dlouhá léta ovlivnila církevní zákonodárství a stala se první knihou kánonu. Výslovně jej schválil papež Evžen III. (1145-1153).

Druhou knihou korpusu je *Liber extra* z roku 1234 (papež Řehoř IX.), která obsahuje papežské dekretály s platností zákona. *Liber sextus* z doby papeže Bonifáce VIII. (1298) se stal třetí knihou a obsahuje dekretály od roku 1234 do doby zmíněného papeže. Čtvrtou knihou jsou *Clementinae* z roku 1313 (papež Klement V.) Pátou knihou se staly *Extravagantes* sestavení právníkem Jeanem Chappuisem na konci 15. století.

Mezi církevní právní prameny ale náleží také synodální statuta, ve volném smyslu též řehole jednotlivých řádů – pro středověk jde především o řeholi sv. Benedikta, řeholi sv. Augustina, templářskou řeholi a řeholi sv. Františka. Uvažovat by bylo možné také o falzech, jako byla Konstantinova donace či tendenčních spisů typu *Dictatus papae*.

V jistém smyslu, alespoň pro uplatňování právních předpisů, sem náleží také inkviziční a vizitační protokoly, příp. kanonizační akta.

4. Správní a hospodářské prameny

4.1 *Urbáře* byly známy již v karolinském období a evidovaly zeměpanský majetek a soupisy příjmů z něj, stejně jako povinnosti rolníků. Podobný charakter měly zeměpanské urbáře v Rakousku, kde byly sestaveny již v první polovině 13. století za Babenberků. Z Horního a Dolního Rakouska jsou známy urbáře, které vznikly z nařízení Přemysla Otakara II. jakožto rakouského vévody.

V našich zemích se urbáře objevují až ve druhé polovině 13. století a evidují povinnosti rolníků v jednotlivých vsích panství, nikdy půdu či výnosy z tzv. dominikálu, tedy půdy obdělávané vrchností ve vlastní režii. Nejstarším je urbář vyšebrodského klášterství zapsaný na konci 70. let 13. století, po něm následuje torzo urbáře pražského biskupství z počátku 80. let téhož století. Ze 14. století je pak známa celá řada urbářů církevních vrchností, tedy především klášterů a kapitul, nejstaršími šlechtickými urbáři jsou rožmberský z roku 1379 a frýdlantský z roku 1381. Jde vždy o tzv. hromadné urbáře, které evidují povinnosti souhrnně u každé vsi, tj. uvádějí počet lánů či dědin a podsedků, jejich povinnosti, ale bez uvedení držitelů. Urbáře se jmény držitelů jednotlivých usedlostí a jejich konkrétními povinnostmi se zřídka objevují od poloviny 14. století, častější jsou v 15. století.

4.2 *Pozemkové knihy* svým způsobem navazují na urbáře a evidují držbu pozemků a její změny. Většího rozšíření v případě jednotlivých panství ale doznaly až od raného novověku, tj. od 16. století.

Specifickým druhem pozemkových knih jsou *zemské desky*, které v Čechách a patrně i na Moravě vznikly za vlády Přemysla Otakara II. (1253-1278). Evidovaly převody svobodného šlechtického majetku (alodu), tj. jeho prodeje, směny, tzv. spolky a věna. Zatímco v Čechách

shořely v roce 1541 při požáru Pražského hradu (zachovala se jen malá část tzv. půhonů z let 1316-1320), na Moravě jsou dochovány kompletně ve dvou řadách, brněnské a olomoucké, od roku 1348.

V Praze existovaly také desky dvorské, které evidovaly proměny statků v lenní závislosti na králi, v Olomouci pak lenní knihy, obsahující soupisy biskupských lén, změny jejich držitelů a spory mezi osobami v lenní závislosti.

4.3 *Účty a aktový materiál.* Již ze 14. století jsou dochovány účty některých církevních institucí, z počátku 15. století pak např. účty novohradského purkrabího z let 1390-1391 či účty hradu Karlštejna z let 1423-1434. Ve městech byly účty zapisovány již ve 14. století do městských knih, které měly zpočátku směsný charakter, tj. obsahovaly různou agendu bez rozlišení v jednotlivých svazcích, jak tomu bylo později. Účty byly ve středověku vedeny často značně chaotickým charakterem a neměly mnoho společného s moderním účetnictvím. Aktový materiál vznikl z činnosti vrchnostenských či městských kanceláří a ve větší míře se objevuje až v 15. století.

4.4 *Berní registra.* Podle některých náznaků se berní rejstříky vedly podstatě současně se vznikem tzv. generální (obecná) berně ve 13. století. Vedly je výše postavení duchovní, kdy písařství berně bylo spojeno s beneficiem některého významného kostela. V Čechách se dochoval nejstarší berní rejstřík plzeňského kraje z roku 1379. Města a kláštery platily tzv. zvláštní (speciální) berni. Ve městech se vybírala tzv. městská sbírka, ze které šla část na zvláštní berni a část se využívala pro potřeby města. Za příklad zde poslouží knihy počtů města Brna, které byly vedeny, resp. dochovaly se, od roku 1348.

4.5 *Pomůcky církevní administrativy.* Po povýšení pražského biskupství na arcibiskupství v roce 1344 byly zavedeny i nové druhy knih, které zkvalitňovaly církevní správu. Jde především o erekční knihy, které evidovaly nové majetkové zisky a fundace, dále konfirmační knihy, do nichž byla zapisována obsazování uvolněných církevních beneficií, soudní akta či knihy svěcenců.

Teologické a vědecké spisy

Teologie byla ve středověku považována za královnu všech věd. Pěstovala se v kláštorech, kapitulách i na univerzitách. Teologické spisy byly nesmírně rozšířeny, teologií byly navíc ovlivněny i politické představy. Krom biblické exegeze byly užívány i spisy církevních otců z raně křesťanského období (patristika), na Západě méně ti východní (sv. Atanáš, sv. Basilio Veliký, sv. Řehoř Naziánský, sv. Jan Zlatoústý, sv. Jan Damašský, sv. Cyril Alexandrijský), více ti západní: sv. Ambrož, sv. Jeroným, sv. Augustin (*De civitate Dei*), sv. Řehoř Veliký, sv. Lev Veliký, sv. Isidor ze Sevilly. Kvetla také scholastika, kdy je třeba připomenout zvláště sv. Tomáše Akvinského a jeho základní rozsáhlé dílo nazývané *Summa theologie* (1265-1273).

Vědecké spisy vycházely z antiky, šlo většinou o překlady. Je nutno připomenout *septem artes liberales*, tedy sedm svobodných umění: tři založené na jazyku – gramatika, rétorika, dialektika, a čtyři, dejme tomu „přírodovědného“ směru – aritmetika, geometrie, astronomie a muzika. Existují však i praktické spisy pojednávající např. o stavitelství, zemědělství, myslivosti a lovu, vojenství, alchymii, medicíně a léčení.

„Krásná“ literatura

Literatura tohoto typu sloužila v počáteční fázi především pro pobavení elitních vrstev společnosti, tj. šlechty. Šlo o tzv. rytířské eposy navazující na starší hrdinskou epiku. Jde o několik cyklů, které se víceméně rozšířily po celém západním světě: *chanson de gestes*: o Vilému Oranžském a Karlu Velikém (Píseň o Rolandovi, Píseň o synech Aimonových aj.), o Kulatém stolu krále Artuše a sv. Grálu, Píseň o Nibelunzích, která vyrůstá ze starogermánské epiky, o španělském rytíři Cidovi (*El cantar del mio Cid*), ale také o králi Alexandrovi Velikém, Aeneovi či trójské válce. Tato látka migrovala a přetavovala se do rytířských románů, které pak již často nebyly založeny na starší látce, ale šlo o volné fabulace. Z uvedeného žánru se zřejmě objevovaly středohornoněmecké skladby na dvoře posledních Přemyslovců (dílo Hartmanna von Aue, Wolframa von Eschenbach, Ulricha von Etzenbach – skladby Alexandreis a Wilhelm von Wenden, Heinricha von Freiberg – skladba o rytířské jízdě Jana z Michalovic), nejstarší staročeskou epikou je Alexandreis vzniklá kolem roku 1300. Následují další jako Tristram a Izalda, Tandariáš a Floribella, O Jetřichu Berúnském či Malá růžová zahrada. Epické skladby ale záhy pronikají také do měšťanského prostředí. V oblibě byly též bajky s moralistním obsahem a skladby se společenskou satirou, ovšem vložené do zvířecí říše (Román o Lišákovi).

Bez významu není ani lyrika rytířského období, na dvorech posledních Přemyslovců se objevují němečtí básníci jako Reinmar von Zwetter, Sigehar, Friedrich von Sunburg či Heinrich von Meißen. Básně ve stylu minnesangu skládal podle svědectví rukopisu Manesse také sám král Václav II.

Ve středověku se šíří také fiktivní dopisy s cílem ovlivnit jistým způsobem mínění společnosti. Za ukázkou zde poslouží dopis o údajném židovském spiknutí zachycený např. Petrem Žitavským ve Zbraslavské kronice či listy o východní říši křesťanského kněze Jana, které měly přinést naději v boji s islámem.